

ספרית אפקים
מיסודה של הוצאת עיינות

גרשם שלום

דברים בגו

פרקי מורשה ותחיה

חלק א

עם עובד
1982

עגנון חי או באוירה של בדידות ולא מעט בלטשמעריך, בדכדוך של מתיקות מלנכולית ההולמת צעירים מרגישים. הרבה שירים כתב בתקופה ההיא, שרוח של בדידות נוראה היתה שרויה עליהם. לאחר זמן, בשבתנו יחד במינכן אחרי גמר מלחמת-העולם, קרא באוזני כנח מהם. אחד מהם תרגמתי בהרזים גרמניים ועדיין שמורים עמי בגניזה הנוסח העברי והתרגום של השיר.

מאיך גיסא נמצא עגנון הרבה בחברת צעירים וצעירות. לעתים קרובות ישב ושחק, אבל משנקשרה שיחה היה שופע סיפורים ומעשיות ודבריי-חכמה, ואנחנו ה"לקים" נצמדנו אליו מוקסמים. דיברנו אז גרמנית, אלא שהגרמנית של עגנון היתה "גרמאנית" (מלעיל), כלומר, גרמנית בניגון סיפורי המעשיות של החסידים. ואף צורת דיבור, לעתים ביישנית ולעתים איתנה, העלתה את יוקרתו בעיני, כי כנודע היתה זאת תקופת הפולחן של ה"אוסטיודן" (יהודי מורת-אירופה) בקרב הנוער הציוני בגרמניה שביקשו, להפגין את סלידתם מהתנשאות הוריהם על אנשי המזרח.

זכרני גם נשף-קריאה של עגנון בשנת 1917 ב"בית הועד העברי" בברלין, שכל באיו היו יוצאי רוסיה, פולין וארץ-ישראל, ואני הייתי מעין יוצא-דופן ביניהם. עגנון קרא את "אגדת הסופר" (אחת מיצירותיו המושלמות ביותר), לפני שנתפרסמה בדפוס. שמור בלבי רישומו הזק של הסיפור, ובאוני מהדהד קולו המתוק והמקונן של עגנון, שקרא דבריו בניגון מובלט ומונוטוני.

הוא היה מקפיד מאוד על הפרדה גמורה בין הסופר לאיש, וסימן לדבר, שמיחה מיד כאשר פניתי אליו בשם עגנון. "שמי טשאטשקיס" - היה מתקן אותי. וכששאלתי, מדוע אינו רוצה להיקרא בשם עגנון, היה משיב, כי עגנון הוא אמנם שם יפה מבחינה ספרותית, אך מה תועלת בו, אם אינו נמצא בספרים הקדושים. ואילו טשאטשקיס (בצורת ששקיס) נזכר בפירוש בין השמות הקדושים שבספר רזיאל המלאך. לא התייחסתי לטענה זו כבובד-ראש, ובאמת הסכים לבסוף, בשוכו לארץ-ישראל בשנת תרפ"ה, למוג את האיש הפרטי ואת הסופר ולהיקרא עגנון לכל דבר.

חושבני, שפרנסתו בתקופה זו של מלחמת-העולם הראשונה באה לו בחלקה הגדול מעבודתו כיועץ ספרותי ב"יידישער פארלאג" של ד"ר אהרון אליאסברג, שחיבב את עגנון מאוד. אף-על-פי שליטיאק למופת היה וליטאים וגליציאים לא היו, בדרך-כלל, קרובים ביותר (היום,

ימי עגנון בגרמניה

דברים שנאמרו במסיבה בבית-הנשיא - 16.11.1966

הכרתי את עגנון בימי נעוריו בשנות מלחמת-העולם הראשונה ולאחריה, כאשר עשה בגרמניה ויזירות ורעות נרקמה בינינו בתקופה זו. שמו של עגנון הלך לפניו בהוגי הנוער הציוני, שביקשו להתקרב לשפה ולספרות העברית. אמת הדבר, כי צמאון זה לעברית ולשיבה אל המקורות היה מצוי רק בחוג מצומצם. ליחיד-סגולה אלה היה עגנון נוהג להסביר פניו. קראנו עליו בראשונה בקובץ ספרותי קטן, שההסתדרות הציונית בגרמניה פירסמה בשנת 1916, ונשלח לצעירי הציונים שנמצאו בצבא. שמו של הקובץ היה "אמונים" ונדפס בו קטע מהתרגום הראשון של "והיה העקוב למישור". במצורף באו שם כמה שורות של מרטינ בובר על עגנון, שנכתבו בלשונו המיוחדת לו, לשון נשגבה ורוממה מלאת התלהבות. נאמר שם על עגנון שיש לו Die Weihe zu den jüdischen Dingen.

לא היה ברור כל-כך, מה משמעותה של מלה זו "ווייהה", מלה השגורה בפי בובר לצייר את פסגת התהילה. פירושה גם סמכות לכהונה וגם התקדשות מתוך כוונה ודבקות. שמעתי, מפי נשיאנו, זלמן שזר, שגם הוא תהה אותה שעה על משמעותה של מלה מצלצלת זו, והוא תירגמה לעצמו "שמן זית זך", ולאמיתו של דבר, נעלם ממני עד היום עומק משמעותה של מלה זו.

בימים ההם היה עגנון עלם מעודן, צנום ורוח, ותווי-פניו חדים ומובהקים. כך ראיתיו בראשונה באולם-הקריאה של ספרית הקהילה בברלין, ששנינו היינו רגילים לשבת בו. רק לאחר זמן, בערך בזמן שנתנדענו זה לזה אישית, החלו פניו להתעגל קצת, כנראה, בעקבות מחלה. פגשתיו בבית מתרגמו הראשון-הד"ר מכס שטראוס, איש מחוגן מאוד, יפהירות ויפה-תואר, שנהג כבוד רב בעגנון, שהיה בן-גילו. לשטראוס היה חוש לשוני נפלא. הוא לא היה בטוח בידיעותיו העבריות ונסתייע באנשים כד"ר אברהם רובינסון ובי, עבדכם, כדי לתקן את תרגומו בדברים הנוגעים למסורת היהודית ולמליצה העברית.

מתוך דבר, 9.12.1966

כשאלו ואלו נפלו חללים בידי הרוצחים, נשתכחו הניגודים). עגנון ערך, לכל פחות, שני ספרים שהופיעו אז בגרמניה (באחד מהם השתתפתי גם אני כמתרגם), הלא הם "ספר היהודי הפולני" ו"ספר הנזכח", ועדיין אני זוכר, שהיכרותי הראשונה עם ספר "חמדת ימים", המפורסם בין חוקרי הקבלה והשבתאות, באה לי מתוך שיחה עם עגנון על עניני חנוכה.

כל אותו זמן היה יושב בוקר-בוקר בחדרו ומועך בעטו הברזל. הרבה ממה שראה אור אחרי-כך תהילתו בתקופה זו, גם אם כמה מיצירותיו אלה נשרפו בשריפה הגדולה בביתו בהומבורג. בתחילה עוד יכולתי לפענח את כתב-ידו במכתביו ובסיפורים, שנתן בידי לקריאה ואף לתרגום. ברם כבר ניכרו אז נטיותיו לעשות את כתב-ידו לכתב-סותרים, המדחים את עיני הקורא. ברבות הימים הגיעו הדברים לידי כך, שמרת אסתר, שעה שביקשה לעשות לך טובה, צירפה תעתיק למכתביו, להקל עליך את מלאכת הפענוח של כתב-הרוזים, שהיה דומה יותר לנקודות של זבובים מאשר לאותיות עבריות. היו גם זמנים שעגנון רצה בכבוד רעיו ושלח להם דבריו בצורה ששימחה את המתבונן בהם וניכר בו שלבו נוטה למלאכת הסופר.

עדיין רואה אני לנגד עיני את ההעתקה השלמה של "והיה העקוב למישור" באחת מנוסחאותיו המרובות, שכתב ושלח לידידו זלמן שוקן בצויקאו והראה אותו לי לפני המשלוח. אם תרצו לדעת כתב יד נאה של סופר מהו, צאו ובקשו לראותו בספריית שוקן. מסתבר ששם מקומו עד היום הזה.

אמיתי, שעגנון התבודד עם עבודתו בשעות הבוקר, אבל אחרי-הצהריים ובערב, כאו כן עתה, היה לבו פתוח לשיחה ולטיולים. הרבה טיילתי עמו בחוצות מינכן ושאר ערי גרמניה ושמעתי שיחותיו, וודאי לא מיעטתי בדברים גם אני. נדמה לי, שאם קניתי את לבו, היה זה בזכות שלושה דברים. הייתי צעיר ממנו בעשר שנים כמעט, וכל אישיותי עשתה עלי רושם עמוק והערצתי אותו מאוד, כשם שהערצתי את צבי פיתאין ז"ל ואת זלמן רובשוב-שזר. גרתי אתם יחד בברלין, ושלשתם נראו לי כתמונה שלמה של יהדות רוסיה ופולין, אבל כיתאין ורובשוב משכילים היו, ואילו עגנון בא כאילו ממרחקים. לא "אינטלקט" טואלי" היה, אלא איש מעולם-היצירה, שמקורות הדמיון היו נובעים ושופעים בו. הוא אהב לשוחח בדברי-חולין, אבל דיבורו היה כדיבור גיבורי סיפוריו, והיה בו כוח מושך רב.

[468]

נתתי ביטוי להערצתי זו בשתי סוגשות, שכתבתי בגרמנית לכבודו של מגשה חיים, גיבורו של "והיה העקוב למישור". שלחתי אותן לעגנון וקניתי אצלו את עולמי - נראה, שהייתי הראשון אשר כתב שירים על ספריו. ואולי גם התלהבותי ללכת אל המקורות הראשונים עשתה את שלה ועוררה אהדתו. היינו שותפים ביחסנו אל כמה מתופעות החיים היהודיים בגרמניה, והיינו שותפים את לבנו בביקורת על הסכיבה, על אישים ועל עניני ספרות. עגנון התיידד אז עם גרמנים נוצרים אחדים, שהיו אנשי צורה, והרבה היה מספר לי בשבחם. האמת ניתנה להיאמר, כי עגנון שבא מרחוק הבין בכוח-האינטואיציה שלו רבים מהגרמנים יותר טוב ויותר עמוק ממני.

בסוף מלחמת-העולם הראשונה ישבתי שנה וחצי בשווייץ. משחזרתי משם, פגשתי את עגנון בברלין והביאני לביתו של מוזס מרכס, אחיה של אסתר מרכס. היום מרת אסתר עגנון. מוזס מרכס היה בעל אהת הספריות העבריות הנהדרות ביותר בברלין, ועגנון נתלהב ממנה, ובצדק. הרי הוא עצמו התחיל באותו זמן לקנות ספרים הרבה וצמאנו בענין זה היה ממש ללא גבול. הגיעו ימי האינפלציה בגרמניה, שכל מי שפרנסתו מארצות ה"ואלוטה הגבוהה" נחשב לעשיר.

כוכבו של עגנון עלה מאוד בשמי הספרות העברית, והמו"ל הידוע, אברהם יוסף שטיבל, היזר אחריו וקנה סיפוריו בטבין ותקילין. עגנון התישב אחרי נישואיו בוויסבאדן ואחר-כך ב"הומבורג לגבי ה"ה", כפי שרגיל היה לקרוא את שם העיר. עליפי שערי הדפוסים הקדמונים בעברית של הומבורג. אלה היו ערים הסמוכות לפראנקפורט, שהיתה עיר ואם בישראל, אם לא בזכות היהודים שישבו בה, הרי בזכות מוכרי הספרים העברים העתיקים שלה.

לימדתי או, לפני עלייתי לארץ ב-1923, בבית-המדרש החפשי מיסודו של פראנץ רוינצווייג, וקראתי עם קבוצה של לומדי עברית כמה מסיפורי עגנון. גרמתי בזה נחת-רוח לתלמידי ולעגנון גם יחד, מפני שלא היה רגיל שילמדו את ספריו בבתי-האולפנא.

בימי שבתי במינכן ובפראנקפורט עסקתי לא מעט בניסיונותי הראשונים גם לתרגם כמה מסיפוריו לגרמנית ולחפש דרך נאותה לכך. טעמתי את טעם הקשיים הגדולים הנערמים על דרכו של כל הבא לתרגם את הפרוזה הזאת ללועזית - למסור לא רק את עצם סיפורי הנעשה, אלא לדובב בלשון הזרה משהו מהניגון המיוחד של פרוזה גדולה זו. אינני מתעמר לומר, שהצלחתי במשימתו, אבל אוכל להעיד על עצמי

[469]

תרפ"ד לעגנון שלאחריה, הרי הוסיף ללכת בדרך יצירתו, התכנס בתוך עצמו, ואם הרבה בשיחה עם הבריות, הרי שיחות אלה לא היו אלא בבחינת חומות סביב לבדיו. וכך עלה על הדרך, שהובילה עד היום, דרכו של אמן גדול המתיסר ביסוריו.

שנעשיתי מוסמך להעריך עבודתם של מתרגמים אחרים. חושבני, שזוהי השעה להרים על נס, יחד עם גדולתו וגאונותו של שמואל יוסף עגנון, גם את פעלם הכביר של המתרגמים החדשים, ובראשם קרל שטיינשניידר וטוביה ריבנר, שהמעמד הזה נתאפשר, בסופו של דבר, במידה רבה גם בזכות עבודתם המצוינת.

בשלוש שנות שבתו בהומבורג זכה לכל הדברים המרחיבים, לפי חכמינו, דעתו של אדם: דירה נאה, כלים נאים (כלומר, ספרים נאים, שהם כליו של הסופר) ואחרון-אחרון-אשה נאה ועוזרת כנגדו. אם זכרוני אינו מטעני, התחילה כבר אז לסייע לו בהערכת כתביו.

ובאמת, דעתו רחבה עליו. היה מאושר ושקוע בשטף של יצירה, וסיפור הדרך סיפור. הוא הרבה לדבר באזני על הרומו הגדול שלו "בצורר החיים", האוטוביוגרפיה האמנותית שלו, שביקש לערוך בה חשבון-עולמי. מעולם לא ראינו פתוח-לב, קורן רצון טוב ושופע גאונות כבימים ההם. אין ספק, כי להרגשתו הטובה הוסיפה הסביבה המיוחדת. הרי נתקבצו אז בהומבורג מגדולי הסופרים והוגי-הדעות של ישראל, כמו ביאליק, אחד-העם ונתן בירנבאום, וסביבם כמה מטובי המשכילים של ישראל, כמו: רבניצקי, דרויאנוב, הגב' פרסיץ ומר סמיטיצקי, האיש שמגידי-אמת אמרו עליו, כי היה היחיד בדורו, שידע דקדוק שפת-עבר על בוריו. עגנון נהנה הנאה מיוחדת מקשרי-רעים אלה, וביותר היה דבק בחיים נחמן ביאליק, שניהם בעלי-שיחה היו, והיו מעוררים זה את זה בשיחתם. עגנון היה מושך אותי לא פעם לטיולים אלה עם ביאליק בשעת ביקורי בהומבורג, ויובן, מה רבה היתה הנאתי שלי, של הנקה, מן ההקשבה לשיחתם. רגיל היה לומר לי: "שלום, אל תשכח לרשום בפנקס מה שמעתי". אוון קשבת היתה לי, אבל פנקס לא היה לי ולא רשמתי.

תקופת-זוהר זו בחייו של עגנון נפסקה בצורה טרגית, כאשר נשרף הבית בו התגורר, וכל ספריו וכתביו השמורים אצלו עלו באש באחד מלילות האביב של 1924.

כאשר חזר ועלה לארץ-ישראל, בא כמי שחשך עליו עולמו וצריך להתחיל הכל מחדש, כמי שעבר עליו דבר שאיש מאתנו לא יכול למדוד או למצות אותו. מי ירד לסוף דעתו ולבו של אמן, שאסון כזה קורה אותו? ממעמקי האסון עלה אלינו, ואם כי אין דומה עגנון שלפני